

ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ МІСТ ДОНБАСУ ТА УМОВИ ЇХНЬОГО РОЗВИТКУ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ

У статті розглянуто основні передумови появи міст Донбасу, простежено внутрішні та зовнішні умови їх розвитку в дореволюційну добу. Виділено та проаналізовано основні етапи цього процесу. Охарактеризовано етнонаціональну структуру населення регіону. Визначено основні чинники, які сприяли перетворенню Донбасу на один з найбільш урбанізованих регіонів України.

Ключові слова: колонізація, урбанізація, дореволюційна доба, етапи розвитку міст Донбасу.

Тривалий період часу Донбас, як частина Дикого поля, залишався майже не заселеним, що було наслідком військового протистояння Московського царства, Речі Посполитої та Кримського ханства. На початку XVI ст. тут оселяються вихідці переважно з етнічно українських територій. З середини XVI — першої половини XVII ст. колонізація краю набувала все більш постійного характеру, хоча й була дуже небезпечною справою.

У цей час в боротьбу за колонізацію регіону включились численні козацькі об'єднання запорожців та донських козаків. Вони були рушійною силою на початковому етапі колонізації краю, оскільки, будучи мілітаризованими об'єднаннями, змогли протистояти багатьом тутешнім небезпекам. Успішнішими в ході освоєння краю були запорожці. Їхні поселення спочатку будувались у вигляді зимівників, хуторів й були не постійними, сезонними. Згодом, під впливом економічної активності та поступового перенесення кордону Московського царства далі на південь тут почали осідати торговці та ремісники. Поступово утворювались села та містечка, однак лише кілька з них набули статусу міст. З початком їх виникненням в середині XVII ст. розпочинається міська історія регіону.

У 1645 р. була збудована Торська фортеця, яка мала захищати давні солеварні від різного роду нападів. Також Тор разом із Бахмутом виконували функцію укріплених сторожових пунктів на шляху з Московського царства до Кримського ханства. Цим шляхом часто користувались кочовики для своїх нападів, тому їх будівництво спочатку відповідало військовим потребам, однак, пізніше функції цих поселень змінились. Тор та Бахмут трансформувались із суто військових укріплень до регіональних адміністративних та економічних

---

* **Петро Дем'ячук** — аспірант відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України. Науковий керівник — д. і. н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Л.Д. Якубова. piter_demyanchuk@ukr.net

центрів. Так, наприклад, Тор з 1645 р. по 1764 р. був сотенним містечком Ізюмського полку. З будівництвом тут у 1664 р. державного солеварного заводу, де спочатку працювало 215 робітників, а через два роки — 647, почав зростати його економічний потенціал¹. Однак, після зруйнування кримськими татарами у 1697 р. тутешніх соляних варниць, та як наслідок — знайдення кращої сировини — ропи з більшим вмістом солі в бахмутських підземних джерелах, місцеві жителі стали переселятися до Бахмуту.

У 1701 р. Бахмут за указом Петра I було укріплено. А вже у 1704 р. в ньому проживало «жителів руських, торських і маяцьких та інших міст — 36; черкес Ізюмського полку, тюркських і маяцьких жителів, — 112; донських козаків — 2». З всіх жителів було «Ізюмського полку козаків — 54, різних міст та чинів руських людей — 19 чоловік»². У 1703 р. Бахмут став провінційним центром Азовської губернії, однак у 1708 р. через поразку антифеодального повстання ватажка солеварів К. Булавіна він був щент зруйнований. Відновленню міста сприяло будівництво солеварного заводу, який розпочав свою роботу в 1715 р. А вже у 1736 р. тутешня фортеця була відбудована та укріплена, і поселення знову стало головним опорним пунктом на тодішньому південному кордоні Російської імперії³.

У Торі в 1715 р. також запрацював солеварний завод, що вплинуло на динаміку росту поселення. У 1732 р. тут проживало 364 жителі, в 1767 р. — 2068, з яких 813 чоловік були солдатами гарнізону, а в 1773 р. — 3872. Між іншим, тут розвивались ремесла, сільське господарство та торгівля, однак солеваріння, все ж таки, залишалось головним чинником його розвитку. Так, у 1774 р. третину місцевих мешканців становили саме солевари.

Негативно вплинула на розвиток міста заборона солеваріння у 1782 р. Більшість місцевого населення стала займалась сільським господарством, а інша — торгівлею та ремеслом. У 1784 р. Тор перейменовується на «Словенськ», хоча пізніше його стали називати «Слов'янськом». Поселення отримало статус повітового міста⁴.

Розвиток Бахмута теж був тісно пов'язаний з солеварінням. Передача у 1732 р. місцевих промислів на відкуп торгової компанії купця Озерова призвела до виступу 1765 р. під проводом Б. Андрєєва⁵. Згодом, у 1782 р. солеваріння в місті було призупинене. На той час у місті проживали, крім солдат гарнізону, різних чинів та звань 960 чоловіків та 845 жінок⁶.

---

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. — С. 707.

² Там само. — С. 151; *Пірко В.О.* Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / Український культурологічний центр. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. — С. 122–126.

³ *Верменич Я.В.* Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 24; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 151.

⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 707–708.

⁵ Там само. — С. 151.

⁶ *Пірко В.О.* Вказ. праця. — С. 134.

Важливим з військової точки зору було укріплення «Бельське», яке було засноване ще в кінці XVI ст. Однак, його трансформація в місто була надто тривалою в часі. Воно лише у 1797 р. отримало статус повітового міста і нову назву — Старобільськ. Воно заселялось переважно вихідцями з Полтавщини, Чернігівщини та південної частини Воронежської губернії. Також тут переходили і кріпаки-втікачі із центральних районів Росії. Поселенці несли сторожову службу, займались землеробством, рибальством і бортництвом⁷.

Етнонаціональний склад регіону розширився в середині XVIII ст., коли уряд Росії запросив на військову службу сербів, молдован, валахів, словенців, болгар, чорногорців та македонців та ін., передавши їм у «довічне користування» землі між Луганню, Бахмутом та Сіверським Дінцем. Внаслідок цього було засновано кілька військових поселень, що склали у 1753 р. територіальну основу Слов'яносербії з адміністративним центром у м. Бахмут⁸.

Тутешні села, які стрімко розвивались, теж трансформувались спочатку в містечка, а пізніше — в міста. У 50–60-х рр. XVIII ст. тривало інтенсивне заселення цієї території. У цей край почали переселятись селяни з Харківської, Чернігівської, Курської та Смоленської губерній, а також торговці з різних частин Росії, яких вабили місцеві пільгові умови. У таких умовах в 1753 р. було засноване с. Підгірне, в якому вже у 1773 р. проживало 973 мешканця. У 1784 р. воно було перейменоване у Донецьк і отримало статус міста⁹.

Вперше національний склад південноукраїнських територій було визначено в 1779 р. Тоді українці становили 64,76% всього населення регіону, молдавани — 11,3%, росіяни — 9,85%, греки — 6,31%, вірмени — 4,76%, грузини — 0,45%, інші — 2,57%¹⁰.

З часом склалась певна ієрархія взаємовідносин між тутешніми етногрупами. Її очолили росіяни, на проміжному рівні були іноземні колоністи, а українці, попри свою більшість — на найнижчому. Росіяни переважно займали найвищі посади у війську та в сфері управління регіоном. У цей же час, права та привілеї іноземних переселенців були краще захищені ніж права українців.

Іноземці, оселяючись тут, намагались компактно будувати свої поселення, утворюючи таким чином власні колонії. Об'єднуючись у колоністські округи з автономними правами в питаннях соціально-економічного і духовного життя, вони забезпечували свою етнічну однорідність та консервацію власних традицій. У межах своїх колоній вони не допускали зовнішніх асиміляційних впливів. Певні контакти між ними виникали лише на основі соціально-економічних

---

⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. — С. 842–843.

⁸ *Ніколаєць Ю.О.* Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки) / Монографія. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. — С. 46.

⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область... — С. 790.; *Пірко В.О.* Вказ. праця. — С. 135.

¹⁰ *Якубова Л.Д.* Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. — С. 19.

взаємовідносин. Зазвичай саме міста, будучи економічними та адміністративними центрами регіону, були місцем таких контактів.

Одним з перших колоністських округів був Грецький, який виник у 1779 р. Він заселявся виключно кримськими переселенцями. У російське підданство їх прибуло близько 31 тис. Найчисельнішою етногрупою серед них були греки, серед інших — татари, вірмени, грузини, однак їх частка незначна. Спільною їх ознакою було православне віросповідання. Російський уряд був надзвичайно зацікавлений в їх переселенні на підвладні йому території, оскільки вони мали чималий досвід у торгівлі та у ремеслах, до того ж їх переселення надало додаткові переваги на міжнародній арені.

Вони висунули ряд вимог щодо свого переселення. Відповідно до них, уряд Російської імперії зобов'язав мешканців міста Павловськ залишити його і переселитися у інші місця за рахунок казни. Протягом десяти років представникам інших етнічних груп заборонялося тут селитись. У випадку, якщо в подальшому ця територія не була б заселена кримськими переселенцями, дозволялося влаштувати поселення всім бажаючим. Місто Павловськ отримало назву Маріуполь. Створення у 1807 р. Грецького суду та відокремлення автономної Грецької округи сприяли штучній ізоляції переселенців¹¹.

Наприкінці XVIII ст. в Маріуполі проживало 1913 мешканців. Основним заняттям більшості з них було землеробство. Зростання кількості населення міста, на цьому етапі його розвитку, не було швидким, що пояснювалось недоступністю цього регіону для інших переселенців крім кримських. Тобто приріст населення мав природний характер самовідтворення громади, а не механічний міграційний. Тому в 1795 р. у місті проживало лише 2623 мешканця, а у 1826 р. — 2998¹².

З 1780-х рр. розпочинається новий етап розвитку регіону загалом, та його міст зокрема. Геополітичні зміни визначальним чином вплинули на розвиток регіону. З приєднанням Криму в 1783 р. до складу Російської імперії зникла небезпека набігів. Запорізька Січ, як конкурент російського уряду, зруйнована у 1775 р., одночасно були ліквідовані військові поселення у Слов'яносербії, а згодом відновлено Азовську губернію. Територія регіону повністю потрапила під владу Російської імперії, яка з цього моменту і до революції 1917 р. повністю керувала його розвитком.

Змінився статус регіону — небезпечне прикордоння стало внутрішньою нерозвинутою провінцією, тому колонізаційний та міграційний процеси набули ознак системності. Заселення Донбасу довгий час було головним завданням урядової політики Російської імперії.

У цей час масового характеру набула іноземна колонізація. Під впливом чуток про привілеї та успіхи місцевих колоністів посилювався переселенський рух. Нові піддані Російської імперії були вихідцями з Пруссії, Швейцарії,

---

¹¹ *Котигоренко В.* Донбас в етнополітичному вимірі. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. — С. 44–45; *Якубова Л.Д.* Вказ. праця. — С. 20.

¹² *Пірко В.О.* Вказ. праця. — С. 136; *Історія міст і сіл Української РСР.* Донецька область... — С. 392.

Голландії, Австро-Угорщини, Близкучої Порти. Європейські іммігранти оселялись з релігійних мотивів та у пошуках матеріальної вигоди. Вихідці з Близкучої Порти були переважно політичними вигнанцями та біженцями. Із скороченням кількості вільної казенної землі в Донбасі на початку XIX ст. урядова поселенська політика змінилася. Пріоритетним ставало закріплення вже прибулих поселенців, однак, ніякої допомоги їм не надавалось¹³.

Господарське освоєння регіону сприяло подальшому розвитку тутешніх міст. Наприкінці XVIII ст. внаслідок вичерпання лісових ресурсів при солеварінні, виникла потреба у новому виді дешевого палива. Цю необхідність було задоволено вугіллям, видобуток якого суттєво вплинув на темпи та характер розвитку регіону.

У результаті використання нового палива на Донбасі знову відроджується солеваріння. Новий поштовх до розвитку отримали Слов'янськ та Бахмут. Розвитку першого сприяло відкриття цілющих властивостей соляних озер, які з 1827 р. почали рекомендувати лікарі в якості курортів. У ньому в 1773 р. проживало 3872 жителі, у 1830 р. — 5124, а вже у 1870 р. — 11 653¹⁴. Швидкими темпами розвивалось й м. Бахмут, яке у кінці XVIII ст. нараховувало 617 жителів, у 1825 р. — 4215, у 1831 р. — 5913, у 1840 р. — 6396, а у 1857 р. — вже 9197¹⁵.

Змін зазнала й Старо-Більська слобода, яка у 1797 р. була перейменована на Старобільськ і стала повітовим містом, яке увійшло до Слобідсько-Української губернії. У першій половині XIX ст. населення міста займалось ремеслом і торгівлею. У 1834 р. в ньому проживало 1385 мешканців¹⁶. Зросло значення й с. Підгірне, яке у 1784 р. отримало статус міста та нову назву — Донецьк. Воно стало повітовим центром. Однак, через постійну загрозу повені місто у 1817 р. було перенесене за 2,5 км від річки і одночасно було перейменоване на Слов'яносербськ. У передреформені роки в ньому проживало понад півтори тисячі мешканців¹⁷.

Зростала роль та значення Маріуполя. У 1800 р. тут відкрили митницю, а у 1809 р. — портове управління. У 1817 р. було проведено межування земель грецьких поселенців Маріупольського повіту з метою виділення вільних земель на яких стали селити вихідців із Західної Пруссії, Польщі та Чехії, що страждали внаслідок наполеонівських війн¹⁸.

У цей час Маріуполь перетворився на важливий торговельний порт на Азовському морі, що зумовило розвиток економіки міста і приваблювало нових переселенців. У 1826 р. тут налічувалося 2 998 мешканців, переважно купців і ремісників. У місті впродовж 40-х рр. XIX ст. поряд із греками селилися росіяни,

¹³ Якубова Л.Д. Вказ. праця. — С. 18; Ніколаєць Ю.О. Вказ. праця. — С. 50–51.

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 708.

¹⁵ Пірко В.О. Вказ. праця. — С. 135; Молчанов В.Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX — початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 78.

¹⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область... — С. 844.

¹⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область... — С. 791.

¹⁸ Ніколаєць Ю. О. Вказ. праця. — С. 51.

українці, представники інших національностей. Зросла кількість його мешканців ще й за рахунок військових поселенців. На середину XIX ст. тут вже проживало 4579 осіб, а у 1855 р. — 4600¹⁹.

Наприкінці XVIII ст. новостворений Чорноморський флот потребував гармат і боєприпасів. Вони виготовлялись на Уралі, але їх транспортування було надто довгим і дорогим, що ставило під загрозу забезпечення флоту. Будівництво в регіоні нового заводу стало вирішенням стратегічної проблеми.

Заснування у 1795 р. Луганського заводу суттєво вплинуло на подальший економічний та етнонаціональний розвиток Донбасу. Наприкінці 1797 р. на Луганському заводі працювало 575 робітників, крім того до нього було приписано 2080 селян із навколишніх сіл для допоміжних робіт. Згодом навколо заводу з'явилося робітниче поселення. Вигідне розміщення на шляху між центральними губерніями та портовими містами Ростовом і Таганрогом сприяло розвитку тутешньої торгівлі. До середини XIX ст. це поселення вже стало регіональним промисловим центром²⁰.

До 1840 р. міста регіону розвивались не рівномірно (див. табл. № 1). Так, наприклад, найбільшим за кількістю населення містом був Бахмут, в якому проживало 6596 мешканців. Однак, найбільш економічно розвиненим залишався Слов'янськ, у якому було розміщено 16 підприємств та 27 торгових лавок, що давали місту 7392,15 руб. щорічного прибутку. Другим, з щорічним прибутком в 7000 руб., був Маріуполь. Тут не було заводів, фабрик, трактирів та «Питейных домов», однак наявність митниці та порту сприяли розвитку місцевої торгівлі. Слов'яносербськ та Старобільськ були найменш чисельними містами регіону.

Таблиця № 1.

Розвиток міст Донбасу у 1840 р.²¹

Міста	Кількість жителів	Заводів та фабрик.	Торгових лавок	Трактирів	«Питейных домов»	Річні прибутки міст (в руб.)
Бахмут	6596	21	37	6	8	4458,2
Маріуполь	3679	0	0	0	0	7000
Слов'яносербськ	2149	0	9	1	2	513,54
Слов'янськ	5840	16	27	2	18	7392,15
Старобільськ	1142	2	33	2	4	6035,93

¹⁹ Молчанов В.Б. Вказ. праця. — С. 392.

²⁰ Там само. — С. 89.

²¹ Таблиця складена на основі: Статистические таблицы о состоянии городов Российской Империи / Центральный статистический комитет. — СПб.: Тип К. Крайя: 1840. — С. 12–13, 52–53, 66–67.

У 1861 р. було скасовано кріпацтво, що сприяло зростанню кількості мігрантів. А з розширенням залізничної мережі регіону у 1860-х рр. міграційні рухи ставали швидшими.

Збільшилась кількість місць виходу нових мігрантів. Взаємозв'язки і взаємозалежність між регіоном та іншими частинами Російської імперії ставали все тіснішими. Розширювався ринок збуту вугілля та іншої виробленої тут продукції, що в свою чергу вело до подальшого збільшення обсягів її виробництва і, як наслідок, — збільшення кількості місцевих робітників.

Протягом другої половини XIX ст. — початку XX ст. триває бурхливий розвиток Донбасу. У цей час, Слов'яносербський та Маріупольський повіти набули перехідного, а Бахмутський — промислового типу розвитку. Таким чином, Катеринославська губернія, не дивлячись на те, що приблизно 75% її населення були землеробами, вважалась однією з найбільш промислово розвинених губерній Російської імперії²².

Поступово склалась певна спеціалізація тутешніх міст. Економічними «гігантами» стали Маріуполь, Луганськ та Юзівка. Найбільші в минулому міста регіону — Слов'янськ, Бахмут, Старобільськ, Слов'яносербськ — звісно розвивались, однак темпи їх розвитку були не такими вражаючими. Так, наприклад, найвищий рівень розвитку промисловості м. Слов'янськ був зафіксований у 1895–1899 рр. До 1897 р. тут було збудовано дві чавуноливарні; один механічний, 23 солеварні і 4 цегельні заводи; фабрика фарфорового посуду; три парові млини і макаронна фабрика. Незважаючи на ріст промислових підприємств та зростання населення, місто на початку XX ст. упорядковувалось дуже повільно²³. Подібно до нього розвивався й Бахмут, у якому в 1900 р. налічувалося 76 підприємств, на яких працювало 1078 осіб²⁴.

У цей час Старобільськ здебільшого був джерелом виходу внутрішніх мігрантів та торговим центром місцевого значення. Подібно до нього розвивалось м. Слов'яносербськ, у якому на початку 1860-х рр. щорічно проводилось 3 ярмарки і постійно кипіла роздрібна торгівля. Однак, вже наприкінці XIX ст. тут спостерігався застій економічного життя. Його жителі займались в основному сільським господарством, а також по 7–8 місяців на рік працювали на шахтах сусідніх міст. Деяке пожвавлення міського життя було у 1912 р. при шлюзуванні Сіверського Дінця та побудови тут пристані. Однак, воно було нетривалим²⁵.

З часом Слов'яносербськ все більше втрачає своє значення, що призвело до надання у 1882 р. Луганську статусу повітового міста, оскільки тут було зосереджено дві третини всіх підприємств повіту. У 1895 р. німецький підприємець Гартман перевіз сюди з Хемніца (Саксонія) паровозобудівний завод, який у 1900 р. випустив перший локомотив. Заснування цього підприємства зумовило

---

²² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. — СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. — Т. XIII: Екатеринославская губерния. — С. XIII.

²³ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 708.

²⁴ Молчанов В.Б. Вказ. праця. — С. 153.

²⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область... — С. 790–793.

швидкий розвиток міста. У 1897 р., в місті діяло вже 234 торговельно-промислові заклади²⁶. На початку ХХ ст. у зв'язку з промисловим піднесенням, яке почалося у Росії в 1910 р., місто продовжувало прогресивно розвиватись. Тут відкривалися нові підприємства, зростала кількість і концентрація робітників. Однак, переважна більшість мешканців міста жили в злиднях²⁷.

У 1869 р. утворене Новоросійським товариством робітниче селище злилось із селищем Олександрівської шахти — так виникла Юзівка, отримавши свою назву від імені засновника першого тутешнього заводу Дж. Юза. З розвитком промисловості збільшувалась чисельність місцевого населення. Станом на 1870 р. тут проживало 164 мешканця, через два роки — 858, у 1884 р. — 5494, у 1897 р. — 23 076, у 1910 р. — 48 тис., а напередодні Першої світової війни — близько 70 тис. осіб. З 1882 р. заводи Юзівки були об'єднані залізничною мережею з Маріупольським портом й отримали додатковий поштовх для свого розвитку. Однак незважаючи на швидкий ріст, офіційний статус міста Юзівці був наданий лише у 1917 р.²⁸.

Залізничне сполучення з Юзівкою сприяло розвитку Маріуполя. У 1892 р. в ньому проживало 17 тис. мешканців, у 1897 р. — 31 тис., у 1914 р. — близько 58 тис., а у 1918 р. — вже 110 008, з них 57 067 були росіянами, 20 831 — українцями, 15 388 — євреями, 7113 — греками, решта — представники інших національностей. Місто було привабливим для заробітчан. Щороку сюди на заробітки прибувало 9–12 тис. осіб з інших губерній²⁹.

З пришвидшенням економічного розвитку міст регіону в кінці ХІХ ст. — на початку ХХ ст. набуло поширення явище промислової міграції. Нових працівників вабив високий рівень тутешніх зарплат, страхування від нещасних випадків тощо. Частина з них оселялась в робітничих поселеннях і збільшувала кількість місцевих жителів (див. табл. № 2). Інші ж були сезонними працівниками. Їх склад за місцем виходу та за національною приналежністю не був статичним і тією чи іншою мірою періодично змінювався.

Найбільша кількість переселенців прибувала до регіону із Полтавської, Харківської, Таврійської, Курської та Орловської губерній. Значна частина мігрантів оселялась саме в містах. Склад міського населення значно відрізнявся від сільського, оскільки в містах місцеві жителі складали 47,83%, а в повіті — 84,32% всього населення. І навпаки, мігранти з інших губерній в містах склали 39,72%, а в повітах — 11,97% всього населення³⁰.

---

²⁶ Молчанов В.Б. Вказ. праця. — С. 87–94.

²⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область... — С. 77; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. — К., 2002. — С. 36–37.

²⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 78–81.

²⁹ Молчанов В.Б. Вказ. праця. — С. 95; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область... — С. 392–393.

³⁰ Первая Всеобщая перепись населения... — Т. ХІІІ: Екатеринославская губерния. — С. X–XІ.

Кількість мігрантів та місцевих жителів в містах Донбасу (1897 р.)³¹

Міста	Загальна кількість населення	Місцеві жителі	Мігранти з інших повітів відповідної губернії	Мігранти з інших губерній	Мігранти з інших держав
Бахмут	19 316	14 202	866	4147	101
Маріуполь	31 116	13 930	3805	13 033	328
Слов'яносербськ	3122	2738	117	265	2
Луганськ	20 404	12 916	3202	4221	65
Слов'янськ	15 792	13 335	637	1786	34
Старобільськ	9801	8788	268	737	8

Такий розподіл мігрантів між містом та селом пояснюється тодішнім соціально-економічним розвитком регіону, кількістю вакансій, рівнем їх заробітної плати та іншими умовами роботи та проживання в містах. Етнічний склад місцевого населення був строкатим. Тут проживали українці, росіяни, білоруси, німці, греки, турки, татари, поляки, та ін. (див. табл. № 3).

Розподіл мешканців міст Донбасу за мовною приналежністю (1897 р.)³²

Міста	Українська мова	Російська мова	Білоруська мова	Єврейська мова	Німецька мова	Грецька мова	Татарська мова	Польська мова	Турецька мова	Інші мови
Бахмут	11 926	3659	23	3223	116	16	9	83	0	259
Маріуполь	3125	19 670	171	4710	248	1590	228	218	922	234
Слов'яносербськ	1342	1607	0	143	0	0	0	2	0	28
Луганськ	3902	13 907	716	1449	101	5	7	101	4	212
Слов'янськ	11 676	3668	23	238	43	0	0	58	0	86
Старобільськ	7691	1988	0	86	13	0	0	19	0	4

³¹ Таблиця складена на основі даних: Первая Всеобщая перепись населения... — Т. XIII: Екатеринославская губерния. — С. 2–3; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. — СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. — Т. XLVI: Харьковская губерния. — С. 2–3.

³² Таблиця складена на основі даних: Первая Всеобщая перепись населения... — Т. XIII: Екатеринославская губерния. — С. 74–75; Первая Всеобщая перепись населения... — Т. XLVI: Харьковская губерния. — С. 102–103.

Однак, після ліквідації станових привілеїв колоністів наприкінці XIX ст. тутешні етногрупи почали зазнавати асиміляційних впливів. Поступово етнокультурна сфера життя міст регіону набувала російської орієнтації. Українці не були офіційно визнаним самодостатнім етносом і розглядались в урядових колах, разом з білорусами, лише як певне відгалуження російського «великоруського» етносу.

На початку XX ст. міста продовжували розвиватись. Однак темпи їх розвитку були неоднаковими. Кількість міських жителів зростала швидкими темпами лише в економічно привабливих містах (див. табл. 4). Вагому роль в такому зростанні складала міграційні процеси.

Таблиця № 4.

Кількість міського населення регіону у 1904–1916 рр. (в тис.)³³

Рік Повіт	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Бахмутський	23	23,6	24,1	24,8	25,4	28,7	31,1	33,2	34,4	37,2	37,5	38,6	39,9
Маріупільський	38,6	39,8	40,9	42,0	43,3	46,6	48,5	50,3	52,1	53,9	55,2	56,2	57,2
Слов'яно-сербський	28,9	29,7	30,4	33,8	34,8	40,5	41,8	42,8	44,0	45,4	68,3	82,2	84,1
Ізюмський	33,5	34,3	35,2	36,2	37	37,4	37,7	38,3	38,7	39,0	39,5	39,8	40,0
Старобільський	11,1	11,2	11,3	11,3	11,6	14,9	15,9	16,9	18,0	19,5	19,4	19,9	20,3

³³ Таблиця ілюструє тенденцію зростання населення всіх міст регіону разом із м. Ізюм, яке на той час було повітовим центром Харківської губернії. Однак саме до цього повіту належало м. Слов'янськ, яке є складовою даного дослідження.

Складено на основі: Ежегодник России: 1904 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1905. — С. 54; Ежегодник России: 1905 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1906. — С. 43–44, 54; Ежегодник России: 1906 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1907. — С. 35, 48; Ежегодник России: 1907 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1908. — С. 32, 42; Ежегодник России: 1908 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1909. — С. 32, 42; Ежегодник России: 1909 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1910. — С. 37, 47; Ежегодник России: 1910 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1911. — С. 38, 48; Ежегодник России: 1911 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1912. — С. 36, 46; Ежегодник России: 1912 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1913. — С. 32, 42; Ежегодник России: 1913 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1914. — С. 36, 46; Ежегодник России: 1914 г. / Центральный статистический комитет МВД. — СПб., 1915. — С. 36, 46; Ежегодник России: 1916 г. / Центральный статистический комитет МВД. — Петроград, 1918. — С. 28, 38.

Таким чином, історія дореволюційного розвитку міст Донбасу мала стрімкий та досить суперечливий характер. Доцільним є її умовний поділ на три етапи, кожен з яких характеризується певною специфікою зовнішніх та внутрішніх умов розвитку тутешніх міст.

Перший етап тривав з середини XVII ст. до 1780-х рр., коли військове протистояння Кримського ханства, Речі Посполитої та Російської імперії спрямовувало тогочасне заселення та розвиток регіону. З перемогою Російської імперії у цьому протистоянні регіон повністю потрапив під її владу. Його розвиток й заснування перших тутешніх міст відповідало виключно її інтересам.

Другий етап, який тривав з 1780-х по 1880-ті рр., ознаменувався системним заселенням та всеохоплюючим господарським освоєнням даної території. Під впливом міграційної політики Російської імперії сюди переселялись не лише українці, росіяни та білоруси, а й вихідці з Балкан, Європи, Малої Азії тощо. У цей час, формується багатогранна сукупність етнічних груп, котрі, однак, поки що залишаються замкненими й оберігають свою однорідність. Лише у результаті проведення реформ 1860–1880-х рр. вони все частіше стали контактувати між собою. Ще однією особливістю цього етапу була поява і розвиток робітничих поселень навколо заводів та шахт. Вони надзвичайно залежали від своїх підприємств, успішність який обумовлювала зростання та розвиток поселень. Прикладом такої взаємозалежності була Юзівка, яка за перші півстоліття свого існування зросла від маленького робітничого поселення до одного з найбільших поселень міського типу.

Третій етап, кінець XIX ст. — початок XX ст., характеризувався посиленням тих процесів, які зародились раніше. Завдяки розробці багатств надр та підприємницькій активності великого капіталу продовжували зростати міста. Їх населення збільшувалося переважно за рахунок все нових і нових переселенців, які, перш за все, шукали можливостей задоволення власних потреб. Міста надавали більше таких можливостей в порівнянні з сільською місцевістю. Кількість мігрантів та тривалість їхнього перебування зростала в економічно привабливих центрах, що стало одним із головних індикаторів рівня економічного розвитку регіону. Економічна успішність промислових міст сприяла збільшенню кількості мігрантів і призвела до перетворення Донбасу на початку XX ст. в один з найбільш урбанізованих регіонів України.

THE MAIN PREREQUISITES OF THE APPEARANCE OF DONBAS' CITIES AND CONDITIONS OF THEIR DEVELOPMENT IN PRE-REVOLUTIONARY DAYS

Demyanchuk Petro (the graduate student of Institute of history of Ukraine of National academy of science of Ukraine)

In the article the main prerequisites for the appearance of cities of Donbas, internal and external conditions of its development in pre-revolutionary days are considered. The main stages of this process are allocated and analyzes. The

development of ethnic structure of population of this region is analyzed. The main factors that helped transform this area into the most urbanized region in Ukraine have been determined.

Keywords: *colonization, urbanization, the prerevolutionary age, the main factors of development of cities of Donbas.*